

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌԻ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

Մ. ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ

**ՍՈՒՎՈՐՈՎԸ ԵՎ ՌՈՒՍ-ՀԱՅԿԱԿԱՆ
ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
1770—1790 թ.թ.**

ՀՍՍՐԻ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 1944

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

9(47925)17

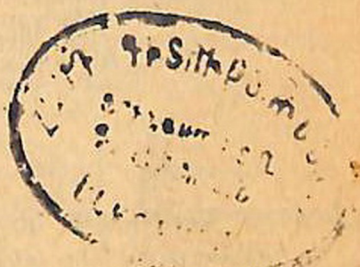
Ն-63

ՍՏՈՒԳՎԱԾ Է 1981 թ.

Մ. ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ

ՍՈՒՎՈՐՈՎԸ ԵՎ ՌՈՒՍ-ՀԱՅԿԱԿԱՆ
ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
1770—1790 թ.թ.

5682
A I
6925

ՀՍՍՐ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ
ԵՐԵՎԱՆ 1944

Տպագրվում է ՀՍՍՌ Գիտությունների Ակադեմիայի
Նախագահության կողմից տպագրությամբ.

Պատ. խմբագիր՝ Զ. ԴՐԻԳՈՐԵՍՅԱՆ

Академия Наук Армянской ССР
Институт Истории

М. НЕРСИСЯН

**А. В. Суворов и русско-армянские
отношения в 1770—1790 г. г.**

(На армянском языке)

Изд. АН Арм. ССР. Ереван, 1944 г.

Գ.Ֆ. 02280 Պատվիր 358, հրատ. № 227, տիրաժ 3000.

23/3 տպ. մամուլ, մեկ մամուլում 25,600 տպ. նիշ,

Ստորագրված է տպագրության 25/XII 1944 թ.

ՀՍՍՌ Գիտությունների Ակադեմիայի տպարան, Երևան.

Ռուս-հայկական հարաբերությունները XVIII դարի երկրորդ կեսում ծավալվեցին նոր, քաղաքական տվելի լայն մակարդակի վրա: 1760-ական թվականներին ստեղծված և հետագա տասնամյակներում շարունակվող միջադպրան բարենաջող իրադրության շնորհիվ ռուսական արտաքին քաղաքականությունը նորից ակտիվ ու համարձակ դարձավ: Ցարական կառավարությունն ամենայն լրջությամբ առաջ քաշեց Սևծովյան, Մերձ-կասպյան մարզերը և Անդրկովկասը Ռուսաստանին միացնելու կարևոր խնդիրը: Եկատերինա II-ի արքունիքը ականական և աշխույժ քաղաքական հարաբերություններ սկսեց անդրկովկասյան ժողովուրդների, այդ թվում և հայ ժողովրդի ազատագրական շարժման գործիչների ու ղեկավարների հետ: Վերջիններս, որ իրենց հայացքն ուղղել էին դեպի Հյուսիս և ամենայն իրավամբ միայն նրանից էին սպասում իրական օգնություն, անմիջական բանակցությունների մեջ մտան և սերտ կապ հաստատեցին ռուսական ղեկավար շրջանների հետ: Ռուս-հայկական հարաբերությունները թևակոխեցին նոր փուլ և մշտական, լուրջ քաղաքական բնույթ ստացան: XVIII դարի երկրորդ կեսում տեղի ունեցող ռուս-հայկական քաղաքական հարաբերությունների մեջ, ի թիվս մյուսների, գործունե մասնակցություն ունեցավ ռուս մեծ ղորավար Ալեքսանդր Վասիլևիչ Սուվորովը:

Հոչակավոր զորավարն իր հարուստ և փառավոր
 գործունեության ընթացքում սոխթներ ունեցավ շփվե-
 լու, ծանոթանալու հայ հասարակության հետ, ուսումնա-
 սիրելու Հայաստանը, հայ իրականությունը, Որպես ուսու-
 հայկական քաղաքական հարաբերությունների ախտիվ
 գործիչներից մեկը, Սուվորովը զբաղվեց հայ ժո-
 դովրդին այն ժամանակ հուզող մի շարք հարցե-
 րով և ջերմ, քարեկամական հարաբերություններ հաս-
 տատեց հայ ազատագրական շարժման ղեկավար-
 ների հետ: Ռուսական ռազմական արվեստի հանձարի
 այդ փայլուն ներկայացուցիչը մեծ հետաքրքրու-
 թյուն ու համակրանք ցուցաբերեց հայ ժողովրդի
 ազատագրության գործի նկատմամբ: Այդ է պատճառը,
 որ դեռ իր ժամանակ Սուվորովը առանձին սեր ու
 հարգանք է վայելել հայ մասսաների ու քաղաքական
 գործիչների մեջ:

2

Սուվորովը առաջին անգամ հայ հասարակության
 հետ անմիջականորեն շփվել և նրա հարցերով զբաղ-
 վել է 1778 թվականին, երբ տեղի ունեցավ Ղրիմի
 մոտ 15,000 հայ բնակչության գաղթը Ազովյան նա-
 հանգ (այժմյան Նոր-Նախիջևանը և մոտակա շրջան-
 ները): Սուվորովի այդ առաջին ծանոթությունը և
 շփումը հայերի հետ տեղի ունեցավ հետևյալ պարո-
 պաներում:

Ռուս-թուրքական առաջին պատերազմը Ռուսաս-
 տանի համար բավականին նպաստավոր վախճան ունե-
 ցավ: 1774 թվականին կնքված Քյուչուկ-Կայնարջի հաշ-
 տությամբ Ռուսաստանին միացվեցին Բուդի և Դնեպ-

րի միջև ընկած տարածությունը, կինքուրնը, կերչը, Ննիկուը և Աղովը: Այդ նույն դաշնագրով Ղրիմի խա-
նությունը, որ մինչ այդ Թյուրքիայի վասսալ միա-
վորներին մեկն էր, հայտարարվեց «ինքնուրույն և
անկախ»:

«Անկախ» հռչակված Ղրիմի իշխանությունը տի-
պիկ խանական մի բռնապետություն էր: Երկրում
տիրում էր դաժան ուժիմը, բռնակալ իշխանավորների
քմահաճույքը, աղքատությունն ու թշվառությունը:
Գիրեյների ռազմական հզորությունը վաղուց արդեն
անցել էր ցանկությունների ու հուշերի բնագավառը,
փարթամորեն աճում էին ներքին երկպառակություն-
ները, երկրի տնտեսական կյանքը խիստ անկում էր
ապրում: Բնակչության մի զգալի մասը, որ կաղմում
էին քրիստոնյաները՝ հայերը և հույները՝ զտնվում էր
տնտեսական ու բարոյական տագնապի մեջ: Տնտեսա-
կան կեղեքումներից զատ՝ քրիստոնյա բնակչությունը
հնթարկվում էր արտատնտեսական հարկադրման և
աղքատին-կրոնական ճնշման բոլոր բիրտ ու վայրենի
ձևերին: Օրեցօր աճում էր ժողովրդական մասսաների
դժգոհության ու զայրույթի ալիքը: Առանձնապես ուժեղ
էին հուզումները խանական դաժան ուժիմի տակ տա-
ռապող հայերի ու հույների մեջ, որոնք օգնության
ակնկալություններով իրենց հայացքը վաղուց արդեն
հառել էին Ռուսաստանին:

Տնտեսական, քաղաքական և ռազմական սնան-
կացման հասած Ղրիմի խանությունն ի վիճակի չէր
քիչ թե շատ մնալուն պատենիշ կանգնեցնել ուղևորական
ակտիվ արտաքին քաղաքականության դեմ: Չնայած
Քյուչուկ-Կայնարջի դաշնագրի առկայությանը, Ղրի-
մի ահաբեկված ու զրամով սիրաշահված խաներն առ-

տիճանաբար զիջումներ էին անում Եկատերինա II-ի դիպլոմատիային և գլուխ խոնարհում հյուսիսից շարժվող ռուսական հզոր բանակի առաջ, ծառական պետութունն առիթը բաց չէր թողնում և, օգտվելով ստեղծված նպաստավոր իրադրությունից, կատարում էր իր համար օգտավետ ու անհրաժեշտ մի շարք օպերացիաներ: Այդպիսի օպերացիաներից մեկն էր Ղրիմի քրիստոնյա բնակչության դադթեցումը դեպի Մերձագոփյան տափաստանները, դեպի Ադովի նահանգը և Ռուսաստանի հարավային մյուս շրջանները, որոնք այն ժամանակ Նովորոսիա հավաքական անունն էին կրում: Տնտեսական ու քաղաքական նպատակներ հեռապնդող այդ դադթի կազմակերպումը դարձավ ռուսական կառավարող շրջանների ուշադրության առարկաներից մեկը: Ռուսական արքունիքը բավական ճիշդ ու ջանք թափեց այդ գործը հաջողությամբ սկսելու և ավարտելու համար:

1777 թվականի մարտին Եկատերինա II կայսրուհին Ղրիմի քրիստոնյա բնակչության դադթեցման գործի ընդհանուր ղեկավարութունը հանձնարարեց ռուսական զորքերի հրամանատար գեներալ-ֆելդմարշալ կոմս Ռումյանցևին և Նովորոսիայի կառավարիչ իշխան Գրիգորի Պոսյոմկինին: Վերջիններս գործի անմիջական կազմակերպման պարտականությունները դրեցին այն ժամանակ Ղրիմում գտնվող ռուսական զորքերի հրամանատար գեներալ-պորուչիկ Պրոգորովսկու և Ղրիմի խանի մոտ ռուսական «ռեզիդենտ» նշանակված Կոնստանտինովի վրա: Գեներալ Պրոգորովսկին պետք է նախապատրաստեր և անմիջականորեն գլխավորեր դադթը, աշխատելով խուսափել հնարավոր դանդաղան բարդություններից: Սակայն Պրոգորովսկին չար-

դարացրեց իր վրա դրված հուշերը: Ահա վար շրջան-
ները նրանից դժգոհ մնացին: Նա հեռացվեց իր պաշ-
տոնից: Եվ ահա 1778 թվականի գարնանը Պրոգորով-
սկու պաշտոնը հանձնվեց արդեն մեծ անուն վաստա-
կած գեներալ-պորուչիկ Ալեքսանդր Վասիլևիչ Սուվո-
րովին: 1778 թվականի մայիսի 17-ին իշխան Պոտյոմ-
կինը հատուկ հրամանագրով առաջարկում էր Սուվո-
րովին անհապաղ սկսել Ղրիմի քրիստոնյաներին՝ հա-
յերին և հույներին գաղթեցնելու գործը և ըստ հնարա-
վորին շուտ վերջացնել այն:

Սուվորովը մեծ եռանդով սկսեց իրեն հանձնա-
րարված բավական բարդ և դժվարին գործը: Նա
ծավալեց աշխույժ և լայն գործունեություն: Իր այդ
գործունեության ընթացքում Սուվորովը մոտիկից ու-
սումնասիրեց Ղրիմի հայ բնակչության տնտեսական,
բարոյական վիճակը, նրա կարիքներն ու պահանջները:
Ապագա գեներալիսիմուսը բազմիցս հանդես եկավ հա-
յերի շրջանում, լսեց նրանց պահանջները, դանդառ-
ները և ապա հորդորներ արեց ու խոստումներ ավեց
նրանց: Գեներալ Սուվորովը մի քանի անգամ ընդու-
նեց հայ բնակչության պատգամավորներին և նրանց
հետ քննության առավ գաղթի հետ կապված մի շարք
հարցեր: Կոմս Ռումյանցև-Չադունայսկուն ուղղված
1778 թ. հուլիսի 30 թվակիր իր ղեկուցադրերից մեկի
մեջ Սուվորովը հայ բնակչության պատգամավորներին
իր կողմից ընդունելու մասին գրում էր.

«Ձանազան տեղերից այստեղ եկած հայ պատգա-
մավորներին պարոն ուղիղենտ Կոնստանտինովն արեց
լրիվ պարզաբանումներ... նրանք [հայ պատգամավոր-
ները] եղան նաև ինձ մոտ, և ես նրանց բացատրեցի

քրիստոնյաների տեղահանման մասին սրբազնադույն միտրոպոլիտ Իգնատիոսի՝ կողմից արված կետերը, որոնց հետ հայ վարդապետ Պետրոս Մարկոսյանը և հայ կաթողիկ քահանա Հակոբը համաձայն են: Սրանց հրապարակած հրովարտակի պատճենն ընդ սմին ներկայացնում եմ: Պատգամավորներն ընդունելով այն հօդուտ իրենց կենսական շահերի, ակներև դոհունակությամբ ցրվեցին: Բոլոր քրիստոնյաների ամենամեծ ցանկությունն այն է, որ բնակեցվին միասին և ձեռնառու տեղերում, որի արդյունքը կերևա նրանց սերնդի մեջ: Նրանք ամսոսում են թողնել իրենց անշարժ կայքը, ուստի ևս հարկադրված էի խոստանալ, որ այստեղ, հենց տեղում, կբավարարվեն արքունի դանձարանից, այլապես նրանք չէին համաձայնի:¹

Նրիմի լուսավորչական հայերի առաջնորդն այդ ժամանակ Պետրոս վարդապետ Մարկոսյանն էր, իսկ կաթողիկ հայերինը՝ Հակոբ վարդապետը: Սուվորովը նրանց հետ մոտիկ հարաբերություններ հաստատեց և անգամ դրամական ընծաներ տվեց—Պետրոս վարդապետին՝ 2800 ռուբլի, իսկ Հակոբ վարդապետին՝ 1500 ռուբլի: Հայ բնակչության կրօնական այդ պետերը լայն և ակտիվ օժանդակություն ցույց տվին Սուվորովին և գործուն մասնակցություն ունեցան հայերի գաղթի կաղմակերպման մեջ: Իշխան Պոսյոմկինին ուղարկած իր 1778 թ. հուլիսի 17-ի դեկուցադրում Սուվորովը նրանց մասին գրում էր.

«Հայերի գլխավոր հոգևոր պետերն են Պետրոս վարդապետ Մարկոսյանը և [Հոռմի] պապից քիչ թո-

¹ Н. Дубовин. „Присоединение Крыма к России“. Рескрипты, письма, реляции и дописания, т. II, СПб, 1885 г., էջ 608—609:

շակ ստացող կաթողիկական դավանանքի Հակոբ քահանան. բայց վերջինս հարգված է իբր հոտի լավագույն մարդկանց կողմից»:¹

Հայերին դադթիցնելու դործում Սուլտրովին նշանակալի օգնություն ցույց տվին նաև Պետերբուրգում բնակություն հաստատած հարուստ Հովհաննես Լադարեը և արքեպիսկոպոս Հովսեփ Արղությանը:² Վերջինս Սիմեոն կաթողիկոսի կողմից 1773 թ. նշանակվել էր Ռուսաստանի հայերի հոգևոր առաջնորդ: Արղությանը հատուկ զիմում արեց Ղրիմի հայերին, հորդորվելով նրանց դադթել Ռուսաստան:³

Գաղթի ենթակա քրիստոնյա բնակչության՝ հայերի և հույների նկատմամբ Սուլտրովը հանդես բերեց ուշադիր և սրտացավ վերաբերմունք: Մեծ զորավարն աշխատում էր ամեն կերպ օգնել, օժանդակել խանական տնտեսական կեղեքումներին ու ազգային ճնշումներին ենթակա քրիստոնյա բնակչությանը և ապահովել նրանց կյանքը— ֆիզիկական դոյությունը դանդան օրհաններից: Վերը հիշված Կոնստանտինովին ուղղված 1778 թ. հուլիսի 28 թվակիր նամակում Սուլտրովն ասում էր.

¹ Նույն տեղ, էջ 560:

² Հովհաննես Լադարեը (1735—1801) և Հովսեփ Արղությանը (1743—1801) XVIII դարի երկրորդ կեսի հայ ազատագրական շարժման նշանավոր ղեմքերից են: Նրանք աշխատում էին Ռուսաստանի օգնությամբ ազատել հայ ժողովուրդը պարսկական ու թուրքական լծից:

³ Լեո — «Հովսեփ կաթողիկոս Արղության», Թիֆլիս, 1902, էջ 52: Սուլտրովի զվարթությունը կատարված Ղրիմի հայերի դադթի մասին պատմում է նաև լեռքը՝ Արղությանը իր ձեռագիր հիշատակարանի առաջին «Դավթար»-ում: Տես՝ ՀՍՍՌ Գրական Թանգարանի արխիվ, «Նոր ձեռագիրներ»:

«Բարձրագույն գալիստոնի հովանու տակ այստեղի քրիստոնյաներն ամենաչնչին հետապնդում անգամ չախտի կրեն ում կողմից էլ որ լինի»:¹

Իշխան Պոտյոմկինին ուղարկած 1778 թ. հուլիսի 25 թվակիր ղեկուցագրում Սուվորովը գրում էր այն մասին, որ Ղրիմի քրիստոնյաների կյանքը վտանգի տակ է և որ ինքը, այդ բանը նկատի առնելով՝ կտրուկ միջոցառումների է ղրմել և համապատասխան կարգադրություններ արել զորքին:

«Այստեղի քրիստոնյաների մի մասը մինչև օրս էլ ենթակա է իր կյանքի և գույքի վտանգին. դրա դեմ հարկ եղած նախազգուշական միջոցները ձեռք են առնված և զորքերին այդ մասին պատշաճ հրամաններ են տրված: Թաթարները գործում են սպառնալիքով, սադրանքով, խոստումներով և իրենց համար սովորական ուխտադրուժ նենգությամբ»:²

Պոտյոմկինին ուղարկած իր բազմաթիվ ղեկուցագրերում Սուվորովը շարադրում էր Ղրիմի քրիստոնյաների պահանջները և համառորեն պնդում, որ նրանք Ղրիմում թողած իրենց անշարժ գույքի դիմաց պետք է դրամական փոխհատուցում պահանջի:³ 1778 թ. հուլիսի 17-ին Սուվորովը կոմս Ռուսյանցև-Ջադու-նայսկուն ներկայացնում է մի գրություն, ուր ման-

¹ Н. Дубровин. „Присоединение...“, т. II, էջ 598:

² Նույն տեղ, էջ 587:

³ Սուվորովի այս և միևնույն հարցին վերաբերող մյուս ղեկուցագրերն առատ նյութ են մատակարարում Ղրիմի հայ բնակչության զաղթի ու Նոր-Նախիջևանի հիմնադրման պատմության համար: Պետք է միայն ցանկալ, որ այդ թիմայի համար լայնորեն օգտագործվեն ուսու մեծ զորավարի հաղորդած տվյալներն ու տեղեկությունները:

րամասնորեն նշում է այն բոլոր միջոցառումները, որոնք անհրաժեշտ էին գաղթի ժամանակ քրիստոնյա բնակչության վիճակը բարվոքելու համար: Հայ և հույն բնակչությունը նույն թվին Սուլտրովի միջոցով եկատերինա II կայսրուհուն առաջադրում էր մի շարք պահանջներ և այդ թվում բավարար վարձատրություն Ղրիմում թողնվելիք անշարժ գույքի համար, արքունի ծախսով տեղափոխություն, տասնամյա աղատություն բոլոր հարկերից և բոլոր մասնավոր ու արքունի պարտականություններից, աղատ կառավարություն՝ սեփական օրենքներով և այլն¹: Հետաքրքիր է հիշել, որ Սուլտրովի համառ պնդումների շնորհիվ հաջողվեց աղատել Ղրիմի բեյերի մոտ տասնյակ տարիների ընթացքում զերության (ստրկության) դատապարտված մի քանի հազար վրացիներ:

Ղրիմի հայ և հույն բնակչության գաղթը, որ սկսվեց 1778 թ. հուլիս ամսին, նույն թվականի սեպտեմբերին վերջացել և արդեն կատարված փաստ էր դարձել: 1778 թվականի սեպտեմբերի 18-ին Սուլտրովը Ռումյանցիին զեկույցում էր.

«Ղրիմի քրիստոնյաների տեղահանումն ավարտված է: Աղոյյան նահանգն են դնացել երկու սեռի 31,098 հոգի: Այդ մասին Ձերդ պայծառափայլությանն ուղղված տեղեկագիրը կցում եմ: Ենթկրում և Ձեր կեսում մնացել են ձմեռելու 288 հոգի: Հունական սրբազնագույն միտրոպոլիտը և հայ բարեկրոն վարդապետը /այսօր մեկնեցին քրիստոնյաների ետևից, միաժամանակ նաև՝ կաթոլիկ քահանա Հակոբը: Սույն

¹ Ե. Շահադիյ—«Նոր-Նախիջևանը և Նոր-Նախիջևանցիք», Թիֆլիս, 1903 թ., էջ 34:

տեղահանման վրա այստեղ ծախսվել է ավելի քան 130,000 ռուբլի ուղեգրամ: Այգ մասին տարբեր տեղերից դեռ չստացված տեղեկագրերը ժողովելուց հետո չեմ հապաղի Ձերդ պայծառափայլությանը հաղորդելու ավելի սառույցը:¹

Հայ գաղթականությունը բնակություն հաստատեց Ռոստովից ոչ հեռու, Դոնի ափին, այժմյան Նոր-Նախիջևանում և նրա շրջակայքում:² Այստեղ նա, մանավանդ սկզբնական շրջանում, հնթարկվեց նոր փոքր-ձությունների: Զրկանքների ու խիստ կտրիքի մատնված հայ բնակչությունը դիմումներ արեց ցարական արքունիքին և նրա բարձրաստիճան պաշտոնյաներին: Եվ բնորոշ է, որ այստեղ ևս, իր ծանր դրության բարվոքման ակնկալություններով, հայ գաղթականությունը նորից և առաջին հերթին դիմում էր իր ծանոթ գեներալին: 1779 թ. ապրիլի 18-ին հայ գաղթականությունը հավաքական մի խնդրագիր ներկայացրեց

1 Н. Дубровин. „Присоединение...“, т. II, էջ 710:

2 Ռոստովի շրջանը տեղափոխված՝ Դրլմի հայ գաղթականությունը եկատերինա II-ի 1779 թվականի նոյեմբերի 14-ի հրովարտակով ստացավ 12,000 դեպտաին հող, 10 տարով ազատվեց հարկից, արտոնվեց ներքին ինքնավարությամբ և այլն: Նույն այդ հրովարտակի հիման վրա հայ գաղթականությունը 1781 թվականի ապրիլի 21-ին հիմնադրեց Նոր-Նախիջևան քաղաքը: Եկատերինա II-ի այդ հրովարտակը 1799 թ. վերահաստատեց Պավել I-ը, իսկ 1802 թվականին՝ Ալեքսանդր I-ը: Դրլմի հայ գաղթականության մի փոքրիկ մասը՝ հայ կաթոլիկները, հաստատվեցին Եկատերինոպոլ (այժմյան Դնեպրոպետրովսկ) քաղաքում (Հ.Ք. Վ. Բուսնեյսան—«Պատմություն գաղթականության Խրլմու հայոց», Վենետիկ, 1895 թ., էջ 21: Երվանդ Շահագիր—«Պատմական քաղվածքներ», Թիֆլիս, 1903 թ., էջ 53—56):

Սուվորովին: Այդ խնդրադրում հայ հասարակություն-
նը պատմում էր իր անմխիթար զրության մասին և
խնդրում նրա միջամտությունն ու օգնությունը: Ահա
այդ հետաքրքիր դիմում-խնդրագիրը.

Հայ հասարակությոն գեղացագիրը գեներալ-պո-
րուչիկ և կալավեր Սուվորովին¹

Ձերդ պայծառափայլություն: Ղրիմից մեզ տեղա-
հանեցիս, բացի հայտնի 14 կետերից, Պուք հաճել
էիք խոստանալ, որ մեր թողած տների փոխարեն
կտրվեն նույնպիսիները՝ կառուցված, տեղեր կհառ-
կացվեն ըստ մեր ցանկության, թոշակ և պարեն կտրվի:
Բայց հրը մենք տեղ հասանք, մեզ հատկացրին այն-
պիսի տեղեր, ուր ոչ ջուր կա, ոչ անտառ, և դեռ հար-
կադրում են մեզ բոլորիս ստորագրել, որ զրանք մեզ
համար հարմար են, մի բան, որ մենք չենք կարող
անել այդ տեղերի անպիտքության պատճառով: Առաջ
բոլորին թոշակ և պարեն էին տալիս, իսկ այժմ ոմանց
բոլորովին չեն տալիս: Ռանչպար մարզկանց ընակեց-
նում են մեզնից 120 վերստ հեռու: Այս մասին թե-
պետ Ապովի նահանգապետ Վաս. Ալեքս. Չերտկովին
խնդրել ենք, բայց նա մեզ ասել է, որ զրա համար
մենք Ձերդ գերազանցությունից ոչ մի գրավոր վկա-
յություն չունենք: Մենք զրան պատասխանեցինք, որ
մենք այդ բանը Ձեզնից չենք խնդրել, զրա համար էլ
մեզ չի տրվել, և թեպետ մենք ցանկանում ենք բնա-

¹ Ղրիմում հայերեն տեքստը ձեռքի տակ չունենալու պատ-
ճառով բերում ենք նրա թարգմանությունը ռուսերենից, որը հրա-
պարակվել է Ղուբրովինի կազմած փաստաթղթերի ժողովածուի մեջ:

կություն հաստատել Ազովյան ծովի ափերին, այստեղ կառուցված ամրությունների մոտ, ջրային ճանապարհներիով առևտուր անելու համար, և որպիսով ռանչպար մարդիկ բնակեցված լինեն մեզնից ոչ ավելի, քան 5 վերստ հեռավորության վրա, սակայն այս բոլորից ոչ մի օգուտ. և ոչ միայն պարզեղանակից, այլև վերջին ունեցվածքից զրկվել ենք ավազակների և այլ ճնշումների պատճառով ու հասել ենք այնպիսի ծայրահեղ վիճակի, որ մի ժամանակ իրենց մոտ լավ ապրուստ ունեցող մարդիկ այժմ զսնեզուռ ընկած՝ մուրում են, իսկ ոմանք էլ սովահարությունից ստիպված՝ բոլորովին չնչին փողով կամ հացով փոխում են իրենց երեխաներին: Սովից և իբրև սնունդ ջրի մեջ եփած թեփի գործածությունից շատ երեխաներ են մեռել:

Մեր այս դառնադեպ վիճակի մասին մենք վաղուց խնդրամատույց կլինեինք Ձերդ գերազանցության և ավելի բարձր, բայց մեզ թույլ չին տալիս, և այստեղ էլ մենք չկարողացանք մանրամասն նկարագրել մեր ցավերի թեկուղ մի տասերորդ մասը: Ուստի խոնարհարար խնդրում ենք Ձերդ գերազանցության մեզ աղատել այդպիսի ճնշումից և բոլորին լրիվ մատակարարել, որի համար մենք ազոթարար կմնանք հովիտյան: Իսկ եթե Ձերդ գերազանցությունը մեզ չհովանավորի, ապա մենք պետք է օր ու գիշեր (այն ուրախության փոխարեն, որի մասին մենք երազում էինք տեղահանությունից առաջ) արցունք թափենք. այժմ մեր ամբողջ հույսը դնում ենք Աստծու և ապա Ձերդ գերազանցության վրա»:¹

¹ Н. Дубровин. „Присоединение...“, т. III, № 152—153. Ընդգծումը մերն է—Մ. Ն.

Հայ հասարակության կողմից իրեն ուղղված այս ղեմումը Սուվորովն անհետևանք չթողեց: Դադլթականների գրությունը բարվոքելու, նրանց օգնելու ուղղությամբ նա, որքան այդ թույլ էին տալիս նրա իրավասության սահմանները, մի շարք կարգադրություններ ու գործնական քայլեր արեց: Մակայն իր ձեռնարկած միջոցառումներից զատ՝ նա, դադլթականությանն օգնելու նպատակով, մի շարք ղեկուցադրեր ներկայացրեց իշխան Պոտյոմկինին: Վերջինիս անունով հասցեագրված իր այդ ղեկուցադրերից մեկի մեջ Սուվորովը իրեն հատուկ լակոնական ոճով գրում էր.

«Դրեմի դադլթականներն իրենց ներկա վիճակում կրում են շատ զրկանքներ: Ողորձած աչքով նայեցե՛ք նրանց վրա, որոնք այնքան շատ բան են զոհաբերել զանի համար. բազմաթիվ նրանց դուռը հուշերը»:¹

Սուվորովի այս առդերն ինքնին խոսում են այն ուշադիր և սրտացավ վերաբերմունքի մասին, որ ունեցել է ուսումնական գործարարը հայ դադլթականության նկատմամբ:

3

Սուվորովն առիթ ունեցավ հայ ժողովրդին հուշող հարցերով երկրորդ անգամ դրադվելու 1780—1781 թվականներին: Այս անգամ արդեն խնդիրը մասնավոր չէր, այժմ հարցը չէր վերաբերում հայ ժողովրդի միայն մի հատվածին: Այս անգամ օրակարգում գրված էր Հայաստանը Ռուսաստանին միացնելու բավական դժվարին խնդիրը:

¹ А. Петрушевский. «Генералиссимус, князь Суворов», том I, СПб, 1884 г., էջ 212. Ընդգծումը մերն է—Մ. Ն.

1780-ական թվականներին ռուսական կառավարող շրջանները նորից առաջ քաշեցին Անդրկովկասի և մասնավորապես նրա արևելյան շրջանների հարցը։ Ռուսական արքունիքում Անդրկովկասը Ռուսաստանին միացնելու խնդիրը դիտվեց սրպես ռուսական արտաքին քաղաքականության կարևորագույն և առաջնահերթ խնդիրներից մեկը։ Եկատերինա II կայսրուհին ցանկանում էր մոտավորապես կրկնել Պյոտր I-ի 1722 թվականի պարսկական արշավանքը։ Բայց նրա նախադրվող ձեռնարկությունն ուներ ավելի լայն հեռանկարներ և պիտի կատարվեր ավելի մեծ մասշտաբներով։

Անդրկովկասը Ռուսաստանին միացնելու ռուսական քաղաքականությունը չէր հակասում հայ և վրաց ժողովուրդների քաղաքական իդեալներին։ Ճիշտ է, իլյուզիաները շատ էին, բայց համեմատյան դեպս եղած հակասությունները վճռական նշանակություն չունեին։ Տնտեսական բացարձակ թալանի և բարոյապես խաղառ սպանող խոնական դաժան ուժիմի տակ տնքող հայ ժողովուրդն իր ազատագրությունը գրեթե առանց վերապահումների կապում էր Ռուսաստանի հետ։ Ուստի հարված ուսյան լավագույն ապագայի իր հույսերը տեսնում էր ռուսական բանակի դեպի Անդրկովկաս սպասվող հաղթական արշավների մեջ։ Հայ քաղաքական գործիչները և ազատագրական շարժման ղեկավարներն իրենց ծրագրերի իրականացումը չէին պատկերացնում առանց Ռուսաստանի ռազմական ուժի գործունե մասնակցության։ 1760—1790-ական թ. թ. հայ ազատագրական շարժման նշանավոր գործիչներ Հովսեփ Էմինը, Շահամիր Շահամիրյանը, Հովհաննես Լադոբերը և Հովսեփ Արղությանը իրենց քաղաքական պրակտիկայի տակտիկան ու ստրատեգիան ամբողջ-

ջովին համաձայնեցնում էին ուստ պետականության
ոստանական նախագծերի ու պատրաստությունների
հետ¹ Ստեղծված իրադրությունը և գործի հաջող ելքը
բացասում էին գործունեության այլ ուղիներ: Այս է
պատճառը, որ երբ 1779—1780 թվականներին ուստա-

¹ Հովսեփ Էմինը (1726—1809) XVIII դարի հայ ազատա-

պրական շարժման կարկառուն դեմքերից մեկը և հայ հասարա-
պական մտքի զարգացման բուրժուա-դեմոկրատական, հակաֆեոդա-
լական էտապի առաջին ականավոր ներկայացուցիչն է: 1762—1763
թ. թ. նա եղավ Պետերբուրգում ու Մոսկվայում և Հայաստանը
պարսկական տիրապետությունից ազատելու նպատակով բանակ-
ցություններ վարեց ցարական արքունիքի բարձրաստիճան պաշ-
տոնյաների հետ: Տարիներ շարունակ նա եռանդուն աշխատանք
ծավալեց Անդրկովկասում, տեսակցություններ ունեցավ վրաց
Հերակլ Թագավորի հետ: Էմինի քաղաքական ծրագրերը և լուսա-
վորական առաջավոր գաղափարները, սակայն, լայն արձագանք
չգտան: Անհաջողությունների հանդիպելով՝ այդ փայլուն գործիչը
վերջինից թողնում է հեռացավ Անդրկովկասից և բնակություն հաստատեց
Կալկաթայում: Այստեղ նա գրեց մեծ արժեք ներկայացնող իր ինք-
նակենսագրական աշխատությունը, որը և լույս տեսավ 1792 թվա-
կանին Լոնդոնում, անգլերեն լեզվով (Life and Adventures of Jo-
seph Emin. Second Edition. Calcutta, 1918): Շահամիր Շահամի-
րյանը (1723—1797) XVIII դարի երկրորդ կեսի հայ ազատագրա-
կան շարժման ամենաականավոր գործիչներից ու դեկավրաններից
մեկն է: Մադրասից, ուր՝ մշտական բնակություն էր հաստատել, նա
նամակագրական կապեր ուներ Էջմիածնի կաթողիկոսություն, վրաց
Հերակլ Թագավորի, Հովսեփ Արղունյանի և Ժամանակի նշանա-
վոր այլ հայ գործիչներին հետ: Շահամիրյանը ձգտում էր այն բա-
նին, որպեսզի հայ-վրացական միացյալ ուժերով տապալվի պարս-
կական տիրապետությունը և վերականգնի Հայաստանի ու Վրաս-
տանի քաղաքական անկախությունը: Նա կարծում էր, որ այդ
ծրագրերը հնարավոր կլինի իրագործել Ռուսաստանի օգնությամբ:
Շահամիրյանը գրել է մի շարք գործեր, որոնցով աշխատել է
քաղաքի իր Ժամանակի առաջավոր լուսավորական գաղափարները:

կան արտաքին քաղաքականությունն օրակագի խնդիր
դարձրեց Անդրկովկասի հարցը, հայ իրականության
մեջ նորից փչեց մեծ հույսեր և սպասելիքներ սեր-
մանող ջերմ հովը:

Առաջ քաշելով Անդրկովկասը Ռուսաստանին
միացնելու հարցը, ռուսական արքունիքը 1779 թվակա-
նից արդեն աշխույժ և դորձնական քայլեր սկսեց առա-
ջադրված խնդրի լուծումը նախապատրաստելու համար:
Հարկավոր էր նախ և առաջ բավարար չափով ուսում-
նասիրել Անդրկովկասը, նրա ռազմա-ստրատեգիական
հնարավորությունները, տեղագրությունը, գլխավոր ճա-
նապարհները, ժողովուրդները, նրանց քաղաքական իդե-
ալները, տեղական իշխանությունների ռազմական ուժը
և ապա կազմակերպել հաղթական արշավանք դեպի
Անդրկովկաս:¹ Խնդիրը բավական բարդ էր: Եվ անհա-
յտ լուրջ և պատասխանատու խնդրի կատարումը ցարական
կառավարությունը հանձնարարում էր փորձված, ժրա-
շան և պարտություն չիմացող Ալեքսանդր Վասիլևիչ
Սուվորովին: Սուվորովի կենսագիր Ա. Պետրուշևսկին
խոսելով այս մասին, գրում է.

«Պոռյոմկինի 1780 թ. հունվարի 11-ի հրամանա-
գրում ուղղակի ասված է, թե՝ «փութաջան ծառայու-
թյունը, ռազմական արվեստը և միշտ ձեռք բերած
հաջողությունները հիմք ծառայեցին նշանակելու հատ-
կապես Սուվորովին»:²

¹ Անդրկովկասն ռուսաֆրանսիական հարցը ռուսական արքու-
նիքի համար առաջնահերթ ու կարևոր խնդիր էր, որովհետև ռու-
սական պետության ղեկավարող շրջաններն այդ ժամանակ բա-
վական աղոտ գաղափար ունեին Անդրկովկասի մասին:

² А. Петрушевский. „Ген. кн. Суворов“, том I, էջ 219:

✓ 1779 թվականի վերջին Եկատերինա II-ն ընդունեց Սուվորովին, բացառեց նրան խնդիրը, ավելի անհրաժեշտ հրահանգներ, որից հետո և մեծ զորավարը մեկնեց Աստրախան՝ կատարելու Անդրկովկասի նկատմամբ ունեցած իր միսիան:

«Ձմեռը, նոյեմբերին թե գեկտեմբերին, Սուվորովին կանչեցին Պետերբուրգ: Թագուհին նրան ընդունեց շատ բարեհաճ կերպով և, ի նշան հատուկ ուշադրության, դեկտեմբերի 24-ին իր սեփական զգեստից հանեց ու նրան շնորհեց Ս. Ալեքսանդր Նեվսկու օրդենի բրիլիանտե աստղը: Նրան բացատրվեց, թե հատկապես ինչ հանձնարարություն է դրվում իր վրա, հանձնվեց Պոտյոմկինի սեփական ձեռքով գրված հրամանագիրը և հրահանգ: Սուվորովը Մոսկվայի ու Պուտավայի վրայով մեկնեց Աստրախան՝ գոհացած և՛ ընդունելությունից, և՛ հանձնարարությունից»:¹

Սակայն Սուվորովն իրեն հանձնարարված խնդրի լուծմանը ձեռնամուխ եղավ դեռ մինչև Աստրախան մեկնելը: Պետերբուրգում գտնված ժամանակ արդեն Սուվորովը թափական մանրամասն տեղեկություններ հավաքեց Անդրկովկասի և մասնավորապես Հայաստանի մասին: 1780 թվականի հունվարի ընթացքում նա

¹ Նույն տեղ, էջ 218: Սուվորովը ռուսական արտաքին ակադեմիա քաղաքականության ջերմ պաշտպաններից մեկն էր: Նա մեծ հետաքրքրություն էր հանդես բերում և դեպի Հայաստանի հարցը: «Հունական նախագծի կապակցությամբ,—գրում է Էդովը,—որ դրադեցնում էր մեծ միապետուհու զործակիցների մտքերը, ենթադրվում էր վերականգնել Հայաստանի քաղաքական անկախությունը Ռուսաստանի դերագույն պրոտեկտորատի տակ: Այդ ծրագրին առանձին ջերմությամբ էին վերաբերվում իշխ. Պոտյոմկինը և Ա. Վ. Սուվորովը» («Кавказский Вестник», Тифлис 1901 г., № 10. Приложение).

մի քանի անգամ տեսակցություն ունեցավ Հովհաննէս Լազարեի և Հովսեփ Արղությանի հետ, որոնք ուսական արքունիքում ճանաչված էին որպէս Հայաստանը ներկայացնող քաղաքական գործիչներ¹։ Այդ տեսակցությունները, որ կրում էին կիսապաշտոնական բանակցությունների բնույթ, Սուվորովի համար շատ հարցեր պարզեցին։ Հռչակավոր զորավարն ստացավ անհրաժեշտ տեղեկություններ։ Առանձնապէս հետաքրքիր է այն, որ Սուվորովն այդ բանակցությունների ընթացքում հայկական պետականութեան վերականգնման հարցի կապակցութեամբ տալիս էր մի շարք խոստումներ։

Շատ կողմերով հետաքրքիր այդ տեսակցություն-բանակցությունների մասին բարեբախտաբար մեզ հասել է մի արժեքավոր փաստաթուղթ։ Այդ իրեն, բանակցությունների ակտիվ մասնակից Հովսեփ Արղությանի օրագիր-հիշատակարանն է, ուր նա հանգամանորեն պատմում է Սուվորովի և իշխան Պոտյոմկինի հետ ունեցած իրենց տեսակցությունների ու նրանց բովանդակութեան մասին։

1 Սուվորովն Արղությանի հետ ծանոթացել էր արդեն Ղրիմի հայ բնակչության գաղթի ժամանակ։ Լազարեի հետ նա ունեցել է մոտ, բարեկամական հարաբերություններ դեռևս տարիներ առաջ։ Լազարեիների տոհմի պատմութեան մեջ Հովհաննէս Լազարեի մոտիկ ծանոթների ու բարեկամների թվում հիշվում է նաև Սուվորովը։ Տես ՀՍՍՌ Հանրային Գրադարան, «Լազարյանների արխիվ», գործ № 106, էջ 21 և Ս. Ս. Ս. Զինովև, «Исторический очерк Лазаревского Института», Москва, 1863 г., էջ 10։ Ինչպէս գրում է էջովը (տես) «Сношения Петра Великого с армянским народом», СПб., 1898 г., էջ VII), իշխան Պոտյոմկինը և գեներալ Սուվորովը, զանազան տեղեկություններ և խորհուրդներ ստանալու համար, հաճախակի դիմումներ էին անում Արղությանին։

Առաջին տեսակցությունը, ինչպես վկայում է Արղությանի օրագիրը, տեղի է ունեցել 1780 թվականի հունվարի 1-ին: Այդ տեսակցության ժամանակ մասնակցել է ոչ թե անմիջապես ինքը՝ Սուվորովը, այլ նրա լիազոր-ներկայացուցիչ գեներալ Իվան Պետրովիչ Գորբիչը, որը ծագումով կովկասյան լեռնականներից էր¹: Առաջին տեսակցության մասին Արղությանն իր օրագրում ասում է.

«1780 թվականի հունվարի մտին [1-ին] Իվան Պետրովիչ Գորբիչը եկավ մեզ մոտ և հայտնեց, որ իրենք գնում են պարսիկների դեմ՝ տիրելու համար ծովազրյա վայրերին. հարցրեց պարսից երկրի մասին, թե քաղաքները ինչ հեռավորության վրա են գտնվում իրանից և ինչպիսի ուժ ունեն նրանք, որքան զորք ունեն հայերը և տաճիկները, սկսած Դերբենդից ու Գիլանից մինչև Թավրիզ ու Երևան և այնտեղից մինչև Ղարաբաղ ու Շիրվան: Եվ մենք, որքան գիտենք, ասացինք, և ինքը գրեց ռուսերեն ու տարավ»:²

Երկրորդ տեսակցությունը տեղի է ունեցել հունվարի 2-ին: Այս անգամ տեսակցություն-խորհրդակցությունը վարել է անմիջապես ինքը՝ Սուվորովը: Արղությանը գրում է.

«Հունվարի 2-ին գեներալ-պորուչիկ Ալեքսանդր Վասիլևիչ Սուվորովը եկավ մեզ տեսության, և մեր ազնիվ Աղա Հովհաննեսը՝ նրա հետ, նույն նյութի և մեր երկրների մասին բազմաթիվ հարցեր տվեց մոտ երկու ժամ: Մանրամասն հարցրեց մեր էջմիածնի

¹ Լեոն — «Հովսեփ կաթողիկոս Արղության», Թիֆլիս, 1902 թ. էջ 106:

² «Կոստենկ Հայոց աշխարհին», Թիֆլիս, 1863, էջ 510. հմտ. «Դիվան Հայոց պատմության», գիրք Թ., Թիֆլիս, 1911 թ., էջ 23—24:

սուրբ աթոռի կացության մասին և մեծապես հուսադրեց՝ որպէս քե մեզ մօտ վերստին իշխանութուն և հաստատվելու¹, և մեր մօտից գնալով պայծառափայլ իշխան Գրիգորի Ալեքսանդրովիչ Պոտյոմկինի մօտ, պատմել էր քաղաքների մասին մեր բոլոր ասածները»²:

Հունվարի 3-ին իշխան Պոտյոմկինի մօտ տեղի է ունենում մի նոր տեսակցութիւն:

«Սույն ամսի 3-ին պայծառափայլ իշխանը խընդրել էր մեզ ազնիւ Ադա Հովհաննես Եղիազարյանի հետ միասին գնալ իր մօտ. միասին գնացինք նրա մօտ և շատ խոսեցինք մեր ազգին և աշխարհին այցելութիւն կատարելու մասին, և Ադա Հովհաննեսը շատ բան պատմեց և հայերեն քարտեզով Հայաստանի դավառներն ու հրեկի քաղաքները ցույց տվինք. և հորինքը շատ հարց ու փորձ արեց մեր ազգի կացության և սուրբ աթոռի ու կաթողիկոսի մասին, մենք թախանձեցինք, որ մեզ մօտ հատուկ տերութիւն վերականգնվի՝ մեծ Հայաստանում՝ կենտրոն ունենալով Երևան քաղաքը: Պատասխանեց, թե՛ կարելի է, բայց հարկաւոր է, որ ձեր պատրիարքը մի քանի իշխանների հետ միասին խնդրամատուց լինեն ձեր ազգի փրկության մասին, որպեսզի մենք այնուհետև զանք ձեռքնելու: Հարցրեց վրաց արքայի մասին և ուրիշ շատ բաներ. մենք և Ադա Հովհաննեսը շատ բան պատասխանեցինք և մեծապես հուսադրվելով նրա խոստացածը: Եվ հրամայեց Ադա Հովհաննեսին գրել Զուլա՝ էմին Ալային»³,

¹ Ընդգծումը մերն է—Մ. Ն.

² «Գուռնի Հայոց աշխարհին», 1863 թ., էջ 511.

³ Խոսքը Հովսէփ Էմինի մասին է:

որ դա, և նա դրեց ու այն նամակն ուղարկեց Հաշտար-
խանի նահանգապետին, որ ուղարկի Զուղա՝ նրան,
որպեսզի շուտ գա»¹

Չորրորդ, և ըստ երևույթին վերջին, տեսակցու-
թյունը տեղի է ունենում, Սուվորովի հրավերով, իր
մոտ։ Այս տեսակցության մասին Արդությանը գրում է՝

«Սույն ամսի 13-ին, նույն գեներալ-պորուչիկ
Սուվորովը մեզ՝ Աղա Հովհաննեսի հետ միասին՝ կան-
չել էր իր մոտ՝ տեղեկություն տալու Արցախ աշխար-
հում, որ այժմ կոչվում է Ղաբարաղ կամ Սղնախ,
գտնվող մեր մեկիքների կացության, վարքի, ինչպես
նաև որպիսության մասին. և մենք պատմեցինք նրանց
հաջորդական կարգը, նրանց միաբան և տարածայն
լինելը իրար հետ և թե ինչ է պատճառը, որ Փանա-
խանը տիրել է նրանց, նրանց վշտակրությունը և
նրանց, այսինքն՝ մեկիք Աղամի և մեկիք Հովսեփի
տարագիր լինելը հայրենիքից և կրկին վերադարձը
Չարաբերթ։ Առաջինը մեկիք Աղամն է, որ ունի հա-
ղար պատերազմող մարդ։ Երկրորդը՝ Իգիրմիդորդ-
մեկիք Հովսեփը, նույն կերպ. և այս երկուսը ամեն
բանում իրար հետ համերաշխ են, մեկը մյուսի խոր-
հուրդը լսում է, մեծ մասամբ անձնիշխան են, թե-
պես և հնազանդվում են Շոշու խանին։ Երրորդը՝ Դու-
ղալ, մեկիք Եսային, կարողությամբ բարձր է մեկիք-

¹ «Կոռնեկ Հայոց աշխարհին», 1863 թ., էջ 511։ Այս տեսակ-
ցությունը նկատի ունենալով, պրոֆ. Լեոն գրում է. «1780 թվա-
կանին հռչակավոր գեներալ Սուվորովը կազմում էր Հայաս-
տանի ազատության ծրագիրը և նամակ գրել ավեց, որ էմիրը
դա Պետերբուրգ բանակցությունների համար» (Լեո—«Հայկական
ապագրություն», հատոր Բ., էջ 478)։ Լեոն աչքից վրիպել է այն
հանգամանքը, որ 1780 թ. հունվարի 3-ի տեսակցությունը վարել
է ոչ թե Սուվորովը, այլ Պոտյոմկինը։

ներից, սակայն շատ նեղված է մելիք Շահնազարի նախանձից:

Չորրորդը՝ Վարանդ, մելիք Շահնազարը, որ տաճիկներին զորացնողն է և միաբան է խանի հետ. ունի կարողություն և հազար պատերազմող մարդ:

Հինգերորդը՝ Խաչեն, մելիք Միրզախանը և իր որդին, սրանք էլ ունեն մինչև հազար պատերազմող մարդ:

Մելիք Ալլահվերդին, որ գոհնիկ է և խղճաբարո, ունի մինչև հինգ հազար պատերազմող մարդ:

Սուլյն Խաչենում է գտնվում և Աղվանից Հովհաննես կաթողիկոսը. Լենկթեմուրը տարագրեց աղվանից ազգը, և հայերը գալով բնակվեցին նույն տեղում, և կաթողիկոսությունը հարատևեց մինչև օրս:

Այստեղ պատմեցինք նաև էջմիածնում գտնվող ամենայն հայոց կաթողիկոսների գլխավոր իշխանության մասին. և նրանք զրի առան:

Աղա Հովհաննեսը պատմեց նաև մեր յուզբաշինների միաբան լինելու, տերության վերականգնման և անտեղի կորցնելու մասին: Նաև Դավիթ Քեկի հզորանալու, արիության և նրա մահվանից հետո եղած անհաջողության մասին: Հարցրին նաև Հերակլ արքայի բարձր և նրա ուժի մասին. և ինչ որ ասացինք, զրեցին. Որ վեց ազգից՝ օսերից, թուշերից, փշաֆեհերից, քոտերից, չերքեզներից և լեզգիներից զորք է հավաքում: Սրանցից ոմանք հնազանդվում են նրան, ոմանց էլ նա վարձու է պահում: Իր տերության մեջ ունի նաև հայեր ու տաճիկներ և սրանցից էլ զորք է վերցնում: Այս բոլորը, ինչ որ այստեղ նշեցինք, Աղա Հովհաննեսի ասելու ժամանակ նրանք ռուսերին գրեցին:

Ծանոթություն տվեցինք նաև Սիսիանի ու Ղափանի աղամարդկանց մասին, որոնք կարող են պատերազմի դեպքում մինչև հազար մարդ տալ խանին և որոնք թեև առաջ Նախիջևանի խանի իշխանության տակ էին, բայց այժմ ենթարկվում են Ղարաբաղի խանի իշխանությանը. այս ևս գրեցինք¹։

Սուվորովը, ինչպես վկայում է Արզուխյանը, մանրամասն տեղեկություններ է հավաքել Ղարաբաղի վերաբերյալ. Հետաքրքիր է, որ նրան պատմել են նաև Դավիթ բեկի ապստամբության մասին։ Այն հանգամանքը, որ Սուվորովն առանձնապես հետաքրքրվել է Ղարաբաղով, պատահական չէ իհարկե։ Հանձարեղ զորավարը քաջ գիտեր, որ Ղարաբաղի հայ մեղեքությունները իր ժամանակի հայ իրականության գլխավոր ռազմական ուժերն են և որ նրանք կարող են մեծ դեր խաղալ դեպի Անդրկովկաս ծրագրվող ռուսական արշավանքի մեջ։

1780 թվականի հունվարին Մոսկվայում տեղի ունեցած այդ տեսակցություն-խորհրդակցությունների ժամանակ Հայաստանի տնտեսական ու քաղաքական դրություն մասին Սուվորովին ներկայացվեց ըստ ամենայնի հետաքրքիր հետևյալ զեկուցագիրը։

«Արդեն մի քանի տարի է, ինչ Հայաստանը զրկվել է իր թագավորից և առանձին վարչությունից, թյուրքերը և պարսիկները տիրել են շատ տեղերի, իսկ մի փոքրիկ մասը, այսինքն զարաբաղցիները, մինչև այժմ էլ մնում են ինքնուրույն, բայց յուրազգի որևէ պետ լինելու դեպքում Հայաստանը վերադառնալու կարող է ամենադյուրին կերպով վերականգնվել, և կարճ ժա-

¹ «Կուռնիկ Հայոց աշխարհին», 1863 թ., էջ 511—513։

մանակում քիչ՝ ժողովուրդը չի հավաքվի, բնականից
ամուր տեղերը ոչ պակաս չափով կարող են ծառա-
յել իրենց պաշտպանությանը, հողի որակը և կլի-
ման անպակաս կերպով կարող են մատակարարել
հարկ եղած ամբողջ պաշարեղենը, նույնիսկ կարող են
իրենց սեփական վառոդը, երկաթն ու կապարն ունենալ:

Ղարաբաղի ու Սղնախի տիրողները թեպետ և կա-
խում չունեն ոչ ոքից, բայց տարածաշն լինելով, իրենց
մեջ հզորացրել են Փանախան կոչվող մահմեդական մի
խանի, որի պատճառով նրանց ուժը ջլատվել է, իսկ
այդ նույն հայ տիրողների անգլիտությունն անօգտա-
կար է դարձնում նրանց թե՛ հենց իրենց համար և
թե՛ իրենց ազգի համար, իսկ մյուս մասը, այսինքն՝
Շամախին, Գյանջան, Երևանը, Նախիջևանը, Ագուլիսը
և մյուս քաղաքներն ու վայրերը գտնվելով պարսկա-
կան խաների տիրապետության ներքո, ամայացել են,
ժողովրդի մի զգալի մասը գաղթել է թյուրքական
մարզը, Փոքր Հայք, Վան ու Կարս, Էրզրում և այլ վայ-
րեր: Եթե ժողովրդի ընտրությամբ կամ բարձրագույն
հաճությամբ ազգից մեկը պետ լիներ, բավական էր,
առաջին նվազ, որ նա կարողանար հաստատվել Դեր-
բենդում, և նրան օգնություն ցույց տրվեր տիրելու
Շամախուն ու Գյանջային, այն ժամանակ Ղարաբաղից
ու Սղնախից, որո՞նք, անտարակույս, կմիանան բավա-
կանաչափ զորք հավաքելով՝ կկարողանար հեշտու-
թյամբ տիրել Երևանին և այլ քաղաքների:

Այդպիսի մի ձեռնարկության համար հարկավոր
է ունենալ միայն առաջին հանգրվանը և ոչ ավելի
քան երկու կամ երեք հազարանոց զորքի երկու տարվա
պահպանության միջոցներ, մինչև որ նա կկարողանա
զբաղվել Երևանը, այդ գավառները [սլրովինցիտաները]

Կրթվելուց հետո նրանց եկամուտներով, այլևս առանց
 որևէ կարիքի, կարելի կլինի պահել ոչ փոքր քանա-
 կությամբ զորք, իսկ սկզբնական շրջանի և հետագա
 ամրապնդման ու պաշտպանության համար անհրա-
 ժեշտաբար նա պետք է ունենա մի քանի հրետանա-
 վորներ ու հետևակ, որպեսզի առաջին պահ կարողա-
 նա պաշտպանվել և անվտանգ լինել, իսկ հետո, որպեսզի
 ազգային զորքը կարողանա սովորել կանոնավորու-
 թյան անհրաժեշտ զիտելիքները, որպեսզի հետագա
 ժամանակներում ի վիճակի լինի ամրացնելու իր սահ-
 մանները և պաշտպանվելու թյուրքական ու պարսկա-
 կան տերությունների հարձակումներից, այդպիսի մի
 ձևն արկություն, որը միապետուհու մի հատիկ խոս-
 քով և չափազանց դյուրին կերպով, առանց որևէ կառ-
 կածի, կարող է ի զործ դրվել, և նրա հովանավորու-
 թյամբ, կարճ ժամանակից հետո ոչ միայն ի հավերժ
 փառս Ռուսաստանի կհաստատվի, այլև հետագա ժամա-
 նակներում կարող է ծառայել թյուրքական պետու-
 թյան և Պարսկաստանի վրա ճնշում գործելուն, որով-
 հետև երբ հայ ժողովուրդը համախմբվի յուր իշխանու-
 թյան ներքո և որոշ չափով տարածի յուր սահման-
 ները, ընդարձակ վայրերի մթերքներից ստացվելիք
 արդեն ոչ փոքրաքանակ եկամուտով ընդմիշտ կարող
 է 15-ից մինչև 20 հազար զորք պահել, իսկ թուր-
 քերի կամ Պարսկաստանի դեմ պատերազմ ծագելու
 դեպքում ի վիճակի կլինի ժամանակի ընթացքում 60
 հազար և ավելի զորք հանել, բացի դրանից, նույն
 ազգը կարող է պարտավորություն ստանձնել, հարկ
 ելած ղեպքում, Ռուսաստանին զորք տալ ըստ յուրա-
 քանչյուր ժամանակի պահանջի և հավիտյանս երախ-
 տադարձ լինել Ռուսաստանին իր փրկության ու վե-

րականգնման համար, և Թյուրքական պետութիւնը մի ժամանակ կարող է զգալ, թե այդ փոփոխութեան հետեանքով ժողովրդի և եկամուտների ինչպիսի կորուստ է ունեցել: Իսկ առևտուրը Պարսկաստանի և Ռուսաստանի միջև, որ երբեք հասցված չի եղել ցանկալի վիճակին և որը բոլոր եվրոպացիների մոտ համարվել է նախանձելի ու չափազանց օգտակար, Հայաստանում և Պարսկաստանում խաղաղութիւն հաստատվելուց հետո կարող է հասնել այնպիսի վիճակի, որ Ռուսաստանի համար օգուտ բերի միլիոններով»:¹

Սուվորովին ներկայացված այս զեկուցագիրը, այնպես, ինչպես որ նա հրատարակվել է „Собрание актов...“ եռհատորյակում, չունի ոչ վերնագիր և ոչ էլ ստորագրութիւն: Զեկուցագրի տեքստի վերջում միայն կա հետևյալ ծանոթագրութիւնը. «Սույն զեկուցագիրը 1780 թ. հունվարի 10-ին ներկայացված է Նորին զերազանցութիւն Ալեքսանդր Վասիլևիչ Սուվորովին»:²

Ո՞վ է այս զեկուցագրի հեղինակը. ամենայն հավանականութեամբ՝ Հովհաննես Լազարեւ: Պետք է ենթադրել, որ այս զեկուցագիրը Սուվորովի արխիվում գտնված և «Պարոն Իվան Լազարևի զեկուցագիրը Հայաստանի ներկա վիճակի ու նրա վերականգնման միջոցների մասին» խորագիրը կրող այն փաստաթուղթն է, որի մասին հիշատակում է ռուս բանասեր Լ. Բրոսսեն³: Սակայն առանձնապես հետաքրքիր է այն, որ ռուս ահանաւոր գործիչների արխիվներում երկար ժամանակ պըպտումներ կատարած և Բուսկովի հայտ-

¹ „Собрание актов, относящихся к обозрению истории армянского народа“, часть II, Москва, 1838 г., էջ 68—70:

² Նույն տեղ, էջ 70:

³ П. Г. Бутков. „Материалы для новой истории Кавказа“, часть III, СПб, 1869 г., էջ 152:

նի աշխատութեան նյութերի ժամանակագրական ու
այրբենական ցանկը կազմող Բրոսսեն գրում է, թի
այդ փաստաթուղթն ստորագրված է Սուվորովի կող-
մից¹ Ի՞նչ է նշանակում այս: Մնում է ենթադրել, որ
հիշյալ զեկուցագիրը Հովհաննես Լազարևը ներկա-
յացրել է Սուվորովին, իսկ վերջինս էլ իր անունից
այն ներկայացրել է Եկատերինա II-ի արքունիքը:
Այստեղից արդեն ինքնաբերաբար բխում է այն խիստ
կարևոր եզրակացությունը, թե Սուվորովը համաձայն
է եղել զեկուցագրի առաջադրած միջոցառումների,
տրված գնահատականների և բոլոր մյուս մտքերի
հետ: Այս իմաստով էլ՝ վերը բերված անստորագիր
զեկուցագրի հեղինակ կարելի է համարել ոչ միայն
Հովհաննես Լազարևին, այլև Սուվորովին:

1780 թվականին Սուվորովին ներկայացվել են
նաև այլ կարգի զեկուցագրեր: Այս մասին հետաքրքիր
տեղեկություններ են հայտնում Կարապետ Շահնազա-
րյանը իր «Ծրագիր Պատմութիւն Հայաստան աշխար-
հին» և Ս. Խուդաբաշևը իր «Обозрение Армении»
աշխատությունների մեջ: Խոսելով Իսրայել Օրու գոր-
ծունեություն մասին, Շահնազարյանը գրում է. «Զա-
միչյան (այդպես է բնագրում—Մ.Ն.) և Զաքչյան Մխի-
թարյանները, իրենց Հայոց Պատմության մեջ, չեն
իմանում ինչ սխալ աղբյուրից քաղելով, այս կարևոր
գեղեցիկ պատմության մեջ (Իսրայել Օրու գործունեու-
թյան պատմության մասին է խոսքը—Մ. Ն.) մեծ և
ծանր զանցառություններ և սխալներ են արել: Մեր
աղբյուրներն, ընդհակառակը, Հայաստանի մի մեծ
մարդու երկու հիշատակարանից են քաղած, որ այս
գործքին մանրամասն իրերու վրա տեղյակ և ժամա-

¹ П. Г. Бутков. «Материалы...», էջ 152:

նականից է եղել, այս հիշատակարանից մինը 1780 թվին Սուվորով Մարաջախտին և մյուսն էլ 1790-ին Կատտորինե Բ.-ին է հաղորդված»¹

Թե այդ ինչ հիշատակարաններ են, մենք չգիտենք։ Բայց Շահնազարյանի այս տողերից պետք է եզրակացնել, որ 1780 թվականին Սուվորով Մարաջախտին² ներկայացվել է մի «հիշատակարան», ուր մանրամասն խոսվել է Իսրայել Օրու գործունեությունից մասին։ Շահնազարյանի ակնարկած «Հայաստանի մեծ մարզը», կարծում ենք, Արղությանը կամ Լաղարեը պետք է լինի։

Ի վերջո հիշենք նաև հետևյալը։ 1780 թվականին ուռւս և հայ քաղաքական գործիչների միջև տեղի ունեցած բանակցությունների ժամանակ Լաղարեը և Արղությանը, որ մեծ հույսեր ու ակնկալություններ ունեին, պատրաստել են Հայաստանի քարտեզը և այն ներկայացրել ուռւսական արքունիք։ Ըստ երևույթին այդ շրջանում էլ հրապարակ բերվեցին ապագա անկախ հայկական պետություն և Ռուսաստանի միջև կնքվելիք դաշնագրություն այն հայտնի նախագծերը, որոնք կրում են «Կերպ դաշնագրություն ի մէջ երկու ազգաց՝ Ռուսաց և Հայոց» վերնագիրը³։

Հայ քաղաքական գործիչներին՝ Լաղարեի և Արղությանի հետ իր տեսակցություն-խորհրդակցություն-

1 «Ծրագիր Պատմություն Հայաստան աշխարհին և տեսություն հին Հայաստանի և նրա այժմեան վիճակին վրայ», Կարապետ վարդապետի Շահնազարեանց, Թիֆլիս, 1863 թ., էջ 108, Հմմտ. А. Худобашиев. „Обозрение Армении“, СПб, 1859 г., էջ 407։ Խուդաբաշևը բառացիորեն կրկնում է Շահնազարյանին։

2 Մարաջախտ—գորավար. տես «Հայկազեան բառարան»։

3 Այս փաստաթղթերը հրապարակվել են «Ծիլն Աւարայրի» և «Փարիզ» հանդեսներում, Աղանյանի «Դիվան»-ում և «Նորք» ամսագրում։

ներք Մոսկվայում ավարտելուց հետո Սուվորովը մեկ-
նեց Աստրախան, որպես այդ նահանգի ռուսական
զորքերի հրամանատար: Աստրախանում նա, իր սովո-
րության համաձայն, գործի դիմեց մեծ եռանդով ու
ոգևորությամբ: Կարճ ժամանակամիջոցում Սուվորովը
մանրամասն տեղեկություններ հավաքեց Անդրկովկա-
սյան երկրների ու Մերձկասպյան շրջանների մասին:
Բուտկովը խոսելով այս մասին, գրում է.

«Գեներալ-պորուչիկ Ալեքսանդր Վասիլևիչ Սուվո-
րովը 1780 թ. ժամանեց Աստրախան, իր հրամանատա-
րության տակ ընդունեց Կաղանյան դիվիզիան և ամի-
նամանրամասն տեղեկություններ էր հավաքում Պարս-
կաստանի, Հայաստանի, Շիրվանի, Գիլյանի մասին և ու-
ղարկում իշխան Գրիգորի Ալեքսանդրովիչ Պոտյոմ-
կինին»:¹

Թե ինչ տեղեկություններ է հավաքել և ինչ բովան-
դակության զեկուցագրեր է կազմել Սուվորովը Աստ-
րախանում հղած ժամանակ, այդ ևս հայտնի է մեզ:
Վերը հիշված Լ. Բրոսսեն գրում է, որ Սուվորովի
թղթերում գտնված են նրա (Սուվորովի) կողմից ստու-
րագրված հետևյալ զեկուցագրերը. 1. Մարշրուտ Ղզլա-
րից մինչև Ռեշտ. 2. Աստրախանից մինչև Ռեշտ տա-
րածության նկարագրությունը՝ պատմական ման-
րամասնություններով. 3. Ճանապարհը Սալյանից Լեն-
գերուզ, Թալիշից Երևան. 4. «Պարոն Իվան Լազարևի
զեկուցագիրը» Հայաստանի ներկա վիճակի և նրա
վերականգնման միջոցների մասին. 5. Ժամանակակից
տեղեկություններ Ղարաբաղի մասին. 6. Ժամանա-
կակից տեղեկություններ Վրաստանի մասին, և այլն:²

¹ Бутков. „Материалы...“, часть II, т. 2 71;

² Նույն տեղ, մասն III, էջ 152:

Այս փաստաթղթերի տակալութիւնն ինքնին արդեն ոչ մի կասկած չի թողնում այն մասին, որ Սուլթորովն իսկապէս մանրամասնորեն ուսումնասիրել է Հայաստանը և հարեան երկրները: Պետք է ավելացնել, որ հիշված փաստաթղթերով չի սպառնում այն զեկուլցագրերի շարքը, որ մեծ զորավարը կազմել է Անդրկովկասի մասին: Բրոսսեի կողմից հիշատակվածները միայն այն զեկուլցագրերն են, որոնք ստորագրված են Սուլթորովի կողմից 1780 թվականի փետրվարի 15-ին: Ոչ մի հիմք չկա կարծելու, թե 1780 թվականի փետրվարի 15-ից հետո Սուլթորովը, որ Աստրախանում մնաց մինչև 1781 թվականի վերջը, Անդրկովկասի, ներառյալ և Հայաստանի մասին նոր զեկուլցագրեր չի կազմել:

Սուլթորովի աշխատանքը, սակայն, չի սահմանափակվել միայն ուսումնասիրութեան խնդիրներով: Աստրախանում գտնված ժամանակամիջոցում նա կապ է հաստատել և նամակագրութիւն ունեցել Ղարաբաղի հայ մելիքների հետ: Դժբախտաբար առայժմ մեր ձեռքի տակ չկան այդ նամակները, բայց մենք ունենք ուրիշ, կողմնակի վկայութիւն, որը հաստատում է Սուլթորովի և Ղարաբաղի հայ մելիքների միջև հաստատված կապի և նամակագրութեան փաստը: Գյուլիստանի հայ մելիք Ֆրիդոնը Պավել I կայսրին հասցեագրված իր նամակներից մեկում (գրված, հավանաբար, 1800 թվականին) պատմում է.

«Սրանից 20 տարի առաջ, գին. գրաֆ Սուլթորովը, այժմ Ձ[երդ] և [այսերական] Մ[եծութեան] ֆելդամարշալ, գտնվելով Աստրախանում, այնտեղից գրում էր Ղարաբաղ, իմ հայր մելիք Բեգլար-Հովսեփին և Ձ[երդ] Մ[եծութեան] հանգուցյալ մոր անունից

առաջարկում էր, որ եթե նա, ըստ ուղղափառության, ցանկություն ունի իր հպատակների հետ տեղափոխվել Ռուսաստան, ամենաողորմաճաբար կընդունվի Համառուսաստանյան Արքունիքի հպատակ, հայրս պատասխանում է, թե երբ Ռուսաստանի հաղթական զորքը կուղարկվի այնտեղ, ապա ինքը նրան կընդունի իր խնամքին, կհոգա օտար երկրում պահպանության համար անհրաժեշտ ծախսը և չի հապաղի նրա ու իր հպատակների հետ միասին մեծ հոժարությամբ տեղափոխվել Ռուսաստան»։¹

Ղարաբաղի մելիքներին Սուլթորովը արդյո՞ք դրել է ուրիշ նամակներ ևս։ Կարծում ենք՝ այո, որովհետև Ղարաբաղի հայ տերերի հետ քաղաքական կապ պահպանելու հարցը, հասկանալի պատճառներով, Սուլթորովին առաջադրված կարևոր խնդիրներից մեկն էր։ Սուլթորովը, որ նախապատրաստում էր ռուսական զորքերի արշավանքը դեպի Անդրկովկաս, մեծ ուշադրություն դարձրեց Ղարաբաղի վրա։ Նա հայ մելիքներից մեծ սպասելիքներ ուներ։²

Սուլթորովը Աստրախանում կապեր ուներ հայերի հետ։ Նա անգամ մի շարք լուրջ, կարևոր նշանակություն ունեցող հարցեր աշխատել է լուծել հայերի միջոցով։ Այս տեսակետից բնորոշ է հետևյալ փաստը։ Խանական ներքին երկարառակությունների ու կռիվների հետևանքով Գիլանի խան Գեդահեդը 1779

¹ „Акты, собранные Кавк. Археогр. Ком.“, том I, Тифлис, 1866 г. Док. № 871, էջ 631։

² Պետք է ենթադրել, որ Մոսկվայի ու Ղենինդրաղի արևելյան երկրում պրոպագանդա կատարելու գեղքում Սուլթորովի և հայ մելիքների կապի մասին հրապարակ կբերվեն նոր փաստաթղթեր ու նամակներ։

Թվականին ստիպված եղավ թողնել իր երկիրը: Նա 1780 թվականին պատասպարություն խնդրեց ռուսական պետությունից: Սուվորովը՝ բանակցություններ վարեց Գիլանի խանի հետ և առաջարկեց նրան իր գույքով ու մարդկանցով Ռուսաստան անցնել: Սուվորովը իր այդ բանակցությունները Գիլանի խանի հետ վարեց մի հայի միջոցով:¹

Սուվորովը Աստրախանում երկար չմնաց: 1781 թ. լերջին (գեկտեմբերին) այլ աշխատանքի նշանակվելու՝ կապակցությամբ նա Աստրախանից հետ կանչվեց: Այդ օրերին տեղի ունեցավ ռուսական արտաքին քաղաքականության զիզդաճներից մեկը, որի շնորհիվ և Անդրկովկասի արևելյան շրջանների ու Մերձկասպյան երկրների հարցը որոշ ժամանակով կորցրեց իր նախկին ակտուալությունը:² Սուվորովի սպասելիքներն ի դերե ելան: Այն գործը, որ նա փայփայում ու սիրով նախապատրաստում էր, անկատար մնաց:

Հեռանալով Աստրախանից և այլ պարտականությունների կատարման անցնելով՝ Սուվորովը բավական երկար ժամանակ առիթներ չունեցավ նորից զբաղվելու Անդրկովկասի, մասնավորապես Հայաստանի, հայ ժողովրդի հարցերով: Սակայն շատ ընտրոշ է, որ այն շրջանում, երբ մեծ զորավարն զբաղված էր ուրիշ՝ հայ ժողովրդի հետ կապ չունեցող խնդիրներով, անգամ այդ շրջանում նա շարունակում էր

¹ Бутков. „Материалы...“, часть II, էջ 81:

² Ծիշտ է՝ իշխան Պռայմկինը նույն եռանդով շարունակեց քաղաքական իր հարաբերությունները հայերի հետ: Ավելին, նա զոհադր Ռեյզնեսին քաղաքական-դիվանագիտական նպատակներով 1783 թ. Հայաստան ուղարկեց: Սակայն այս բոլորն՝ այնուամենայնիվ չեն բացասում ռուսական արտաքին քաղաքականության այն զիզդաճը, որի մասին մենք հիշեցինք վերևում:

հետաքրքրվել Հայաստանով ու հայ ժողովրդով: Այդ է ապացուցում փոքրիկ, բայց բավական պերճախոս հետեյալ¹ փաստը:

1786 թվականին Պետերբուրգում ռուսերեն թարգմանությամբ լույս տեսավ -XVIII դարի նշանավոր հայ լուսավորիչ և հայրենասեր Մովսես Բաղրամյանի «Նոր տետրակ, որ կոչի Յորդորակ» հայտնի աշխատությունը, որը հայ պատրիոտիզմի լավագույն մանիֆեստներից մեկն է հանդիսանում: «Յորդորակ»-ի հրատարակված ռուսերեն թարգմանությունն ունի հետևյալ վերնագիրը՝ «Краткое историческое и географическое описание царства армянского из древних писателей сего народа яко верных источников, собранное и на армянском языке в Индии и изданное Яковым Шамировым, а ныне с армянского на Российский язык переведенное подпорутчиком Варлаамом Вагановым»:

Դրքի վերջում, «Բարեհաճությամբ բաժանորդողովածներին ցանկը» խորագրի տակ, զրված է աշխատության բաժանորդների ցուցակը: Եվ ահա այդ ցանկում, 19-րդ համարի տակ, հիշվում է՝ «Նորին պալ-

1 «Նոր տետրակ, որ կոչի Յորդորակ»-ը լույս է տեսել 1773 թվականին Մադրասում, Շահամիրյանի տպարանի հրատարակչությամբ, երկար ժամանակ կարծում էին, թե գրքի հեղինակը Շահամիր Սուլթանում Շահամիրյանի որդի Հակոբ Շահամիրյանն է: Այժմ կասկածից վեր է, որ «Յորդորակ»-ի հեղինակը սյունեցի քահանա Մովսես Բաղրամյանն է: Նա էր հենց այդ ստեղծագործության համար արժանացավ բանադրանքի Հայաստանի ազատագրությունն ապստամբության միջոցով լուծելու տակտիկայի թշնամի Սիմեոն Երեանցի կաթողիկոսի կողմից: 1786 թվականին լույս տեսած «Յորդորակ»-ի ռուսերեն թարգմանությունը հայերեն տեքստի մի մասն է միայն:

ծառափայլություն Ալեքսանդր Վասիլևիչ Սուվորով»¹

Սուվորովը Վահանովի թարգմանական աշխատանքի բաժանորդ էր դառնում, իհարկե, ոչ ձևի համար: Սուվորովը Բաղրամյանի «Յուդորակ»-ի ընթերցող դարձավ շնորհիվ իր այն հետաքրքրության, որ նա գրեթե միշտ հանդես էր բերում դեպի Հայաստանն ու հայ ժողովուրդը:¹

4

Սուվորովը մի նոր առիթ ունեցավ շփվելու հայ դանդաղացիների հետ և զբաղվելու նրանց հարցերով ուսում-թուրքական երկրորդ պատերազմի շրջանում (1787—1791 թ. թ.): Այս անգամ հոշակավոր զորավարը գործ էր ունենում Մոլդավիայի, Վալախիայի և Բուկովինայի հայ բնակչության հետ:

Ռուս-թուրքական երկրորդ պատերազմում Սուվորովը մասնակցեց որպես ղեկավար ու տոն տվող զորավար: Նրա բաղժաթիվ հաղթանակները գծեցին պատերազմի հունը և վճռեցին նրա ելքը: 1787 թ. հոկտեմբերին Սուվորովը ճակատամարտ շահեց Կինբուրնի մոտ, 1788 թ. հուլիսին՝ Օչակովի տակ: 1789 թ. հուլիս և սեպտեմբեր ամիսներին նա ունեցավ փայլուն հաղթանակներ Փոքշաններում և Ռիմնիկում: 1790 թ. գեկտեմբերին Սուվորովը զրավեց հանրահռչակ և անխոցելի համարված Իզմայիլ բերդը:

¹ 1784 թ. վականին ցարական կառավարությունից օգնություն խնդրելու և նրա հետ քաղաքական բանակցություններ վարելու համար Ռուսաստան եկավ Էջմիածնի կաթողիկոսության ներկայացուցիչ Ստեփան Դավթյանը, որ ռուսական պաշտոնական շրջաններում ստացավ «Արաբառայան դեսպան» հորջորջումը: Դավթյանը մոտ հարաբերություններ ստեղծեց Սուվորովի հետ և հաճախ դիմում էր նրա օգնությանն ու հովանավորությանը:

Սուվորովի հաղթական բանակի անցած ճանապարհի վրա ընկած շատ քաղաքներում ու բնակավայրերում, ինչպես օրինակ, Ֆոքշանում, Յասսում, Բենդերում, Իզմայիլում և այլն, կար հայ բնակչության մի հատված, որը մայր երկրից գաղթել և այդ տեղերում բնակություն էր հաստատել դեռ դարեր առաջ։ Ռուսական կառավարությունն աշխատեց այդ հայ բնակչությունը ևս, Ղրիմի օրինակով, հենց պատերազմի օրերին, գաղթեցնել դեպի Ռուսաստան։ Այդ գործը հաջողություն չկատարելու նպատակով իշխան Պոտյոմկինը գործող բանակ հրավիրեց Հովսեփ Արղունյանին։ Վերջինս ուրախությամբ ընդունեց իրեն արված առաջարկը և շուտով երևաց Սուվորովի բանակում։ Նախկին ծանոթները նորից հանդիպեցին իրար։

Արղունյանի վրա այդ շրջանում պարտականություն էր դրված հորդորել հայ բնակչությանը գաղթելու դեպի Ռուսաստան և անմիջականորեն կազմակերպել այդ գաղթը։ Արղունյանն այդ հիմնական խնդիրների հետ միասին զբաղվում էր նաև այլ հարցերով։ Պատերազմական գործողությունների հետևանքով աղքատության, թշվառության հասած հայ բնակչությանը տնտեսական և այլ կարգի օգնություն ցույց տալու խնդիրն ևս մեծ չափով զբաղեցնում էր նրան։ Եվ ասան, հենց այդ հարցերի կապակցությամբ, Արղունյանը ղեմավորներ է անում ռուսական գործող բանակի հրամանատար Սուվորովին, և վերջինս նորից առիթներ է ունենում զբաղվելու հայ հասարակության խնդիրներով։¹

¹ Արղունյանին հաջողվեց Մոլդավիայի, Վալախիայի և Բուկովինայի հայ բնակչության մի ամբողջ հատված գաղթեցնել դեպի Եկատերինոսլավի նահանգը՝ Դուբոսսարի շրջակայքը։ Այստեղ հայ բնակչությունը Եկատերինա II-ի հատուկ հրովարտակի հի-

Արդությանը, գտնվելով Սուվորովի բանակում, սկանառես է եղել մի շարք հետաքրքիր անցուղարձեքի և մոտիկից դիտել է այն իրադրությունը, որ այդ ժամանակ ստեղծվել էր պատերազմի Բալկանյան ռազմաքննում: Իր դիտումների ու տպավորությունների մի մասը Արդությանը գրել է առել իր, օրագրում, որը բարեբախտաբար հասել է մեզ և պարունակում է բավականին հետաքրքիր տեղեկություններ: Հայանի Իզմայիլ բերդի ու քաղաքի գրավման, ինչպես նաև ստեղծված դրության ժամանակ Իզմայիլի հայ բնակչության թշվառ կացության մասին Արդությանն իր օրագրում ասում է.

«Իսկտեմբեր ամսի 11-ին, գրաֆ Ալեքսանդրովիչ Սուվորովը, չորեքշաբթի օրը, լուսաբացին, ժամի հինգին, մարտի բռնվելով մինչև ժամի տասնևմեկը, մեծ արյունհեղությամբ և մեծ կոտորածով գրավեց Իզմայիլ քաղաքը և սրի քաշեց բոլոր թուրքերին, մեծից մինչև փոքրը, ավելի քան 21,000 անձ և գերի վերցրեց 8,000 հոգի. նրանց [թուրքերի] զորքերը կողոպտեցին քրիստոնյաների եկեղեցիների բոլոր անոթները և սպանեցին մեր ազգից 60 անձ. ոմանց էլ գերեցին, որոնց մենք գտանք և ազատեցինք. բազմաթիվ թաքցրած իրեր գտնվեցին և ավար վերցվեցին. մերոնք մնացին բոլորովին տնանկ ու խեղճ, որոնց Աստված օգնության հասնի:

Սույն ամսի 13-ին, Պայծառափայլի հրամանով, հիվանդագին վիճակում մեր Կարապետ վարդապետի ու մերայինների հետ միասին, գնացինք Իզմայիլ և սույն ամսի 23-ին մտանք Իզմայիլ քաղաք:

ման վրա կառուցեց Գրիգորիոսով քաղաքը («Кавказский Вестник», № 10, 1901 г., Приложение, էջ 26):

Սույն ամսի 23-ին, քաղաքը գրավելուց 12 օր հետո, մենք մտնելով Իդմայիլ, մեր ժողովրդի մարդկանց գտանք հարվածված և ռովից նեղված. սփռվելով նրանց, մեր ուժերը ներածի չափ ողորմություն արինք և նրանց վերքերը կապելով, մեծ ցասումով ու սրտի կսկիծով, լալով ու կոծով վերադարձանք Յաշ [Յասսա]. այնպես էին մերկացրել եկեղեցիները, որ պատարագի համար զգեստ չէր մնացել, իսկ եկեղեցական զարդերից ինչ կտոր որ մնացել էր, նրանից մի կերպ զգեստներ կարեցինք... Տների թիվը էր 322, անձերինը՝ 1650»¹

Ավելորդ չէ հիշատակել, որ Սուվորովի գլխավորած ռազմարշավներին և մասնավորապես Իդմայիլի հերոսական զրավման օպերացիաներին, ուստի մեծ զորավարի անմիջական հրամանատարության տակ, քաջարար մասնակցել են մի քանի հայ զորավարներ՝ Այս մասին «Собрание актов...» եռահատոր աշխատությունը հաղորդում է հետևյալ հետաքրքիր տեղեկությունը.

«Հռչակավոր զորավար զեներալիսիմուս իշխան Ալեքսանդր Վասիլևիչ Իտալիյսկու, Գրաֆ Սուվորով Ռիմնիկսկու գլխավորությամբ տեղի ունեցած պատերազմների և արշավանքների մեջ հայերից գտնվում էին՝ փոխգնդապետ Խասսատովը, փոխգնդապետ Մանենը և մայոր Լալանը. այս վերջին երկուսը զեներալիսիմուսի հավատարմատար անձերն ու սիրելիներն էին: Խասսատովը իր քաջության և մատուցած ծառայութունների համար հետադայում արժանացավ զեներալ-մայորի աստիճանի և շքանշանների, իսկ Մանենը, ի ցավ զորավարի և բոլոր նրան ճանաչողների, սպանվեց Իդմայիլի զրավման

1 «Կոուսկի Հայոց աշխարհին», 1863 թ., էջ 428.

ժամանակ: Սույն քաջարի Մանեկը արտասովոր ան-
վեհերությամբ աչքի ընկավ գրոհի ժամանակը:¹

5

Այն գործուն մասնակցությունը, որ ի հայտ բերեց
ռուս հռչակավոր գործավար Ա. Վ. Սուվորովը 1770—
1790 թ. թ. ռուս-հայկական հարաբերությունների
մեջ, և այն ուշադիր ու սրտացավ վերաբերմունքը, որ
նա այդ հարաբերությունների ժամանակ ցուցաբերեց
գեպի հայ ժողովուրդը, իհարկե, անհետևանք չմնա-
ցին: Դեռ իր կենդանության ժամանակ հանճարեղ
գործավարը հայ ժողովրդի բարեկամի համբավ ստացավ
և այդ պատճառով էլ առանձին հարգանք վայելեց հայ
հասարակության կողմից: Շատ բնորոշ է այդ տեսակե-
տից Արղությանի վերաբերմունքը գեպի Սուվորովը: 1795
թվականին, երբ Անդրկովկասը բարբարոս Աղա Մահ-
մեդ խանի աղետաբեր արշավանքի հետևանքով ծանր ճգ-
նաժամ ապրեց, Արղությանն իր հայացքը նորից ուղղե-
լով գեպի Հյուսիս՝ Պետերբուրգ, իրական և բարեկամա-
կան օգնություն սպասեց առաջին հերթին Սուվորո-
վից: 1795 թվականի վերջին Եկատերինան արշավանք
նախապատրաստեց գեպի Անդրկովկաս: Այդ արշավան-
քի ղեկավարությունը նա զրեց գրաֆ Զուբովի վրա:
Իմանալով այդ մասին, Արղությանը գրում է այդ ժա-
մանակ Պետերբուրգում գտնվող Ստեփան Դավթյանին,
որ նա աշխատի, որպեսզի արշավանքի ղեկավարու-
թյունը հանձնարարվի ոչ թե Զուբովին, որին Արղու-
թյանը տալիս էր բացասական գնահատական, այլ՝
Սուվորովին: Դավթյանին ուղղած 1795 թվականի

¹ „Собрание актов...“, часть III, էջ 302:

դեկտեմբերի 15 թվակիր իր այդ նամակում Արղությանը Սուվորովին անվանում էր «տառապադներին օգնալթյան հասնող և գերիներին փրկող Սուրբ Գևորգ»։ Այդ նույն նամակում Արղությանը Սուվորովի մասին ասում էր, որ նա՝ Սուվորովը մի ժամանակ ցանկություն է հայտնել լինել Անդրկովկասում և սիրել է իր՝ Արղությանի հայրենիքը։ Ահա մի քաղվածք չափազանց հետաքրքիր այդ նամակից։ Սրտի մեծ ցավով պատմելով աղա Մահմեդ խանի կատարած ավերումների մասին և ընդգծելով այն հանգամանքը, որ ինքը առանձին հույսեր չի կապում Զուբովի հետ, Արղությանը գրում էր Դավթյանին.

«... բայց եթե ուղարկեն գրաֆ Սուվորովին, ամբողջ գործը միանգամից կվերջանա ի բարօրություն մեր։ Այս գործով էլ 1780 թվականի հունվարի 1-ին հենց նա նշանակվեց. նա եկավ ինձ մոտ և Տուրքինովի տանը գրի առավ ամեն ինչ. այն ժամանակ նա ինքն էլ ցանկանում էր լինել այն կողմերում, բայց հետո ամեն ինչ փոխվեց։ Ինձնից բարեններ ու բարեմաղթություն նրան և ասա՝ ով սուրբ Գևորգ, տառապողներին արագաթույն օգնության հասնող և գերյալներին փրկող, շտապիր օգնելու տարաբախտ վրաց թագավորությանը և քո կողմից սիրված իմ հայրենիքին։ Կգրեմ և ես, բայց գլխումս խելք չի մնացել»։¹

¹ „Кавказская старина“, 1872 г. № 2, էջ 30—31; Հմմտ. „Кавказский Вестник“, 1901 г., № 4, էջ 197—199; Նամակի հայերեն տեքստը ձեռքի տակ չունենալու պատճառով բերում ենք նրա ռուսերեն թարգմանությունը՝ կատարված Ա. Շերիջյանի կողմից, Նամակի վերջում Արղությանը նորից հիշեցնում է. «Եթե նրան (այսինքն Զուբովին—Մ. Ն.) ուղարկեն Սուվորովի հետ միասին, ապա ամորձատվածը (աղա Մահմեդ խանի մասին է խոսքը, որը ղեռ յոթ տարեկան հասակից ներքինի է եղել—Մ. Ն.) կըռնվի և նրա զորքերը փախուստի կմատնվեն ու կոչնչացվեն»։

Արդությանի այս նամակը պերճախոս մի վկայութիւն է այն մասին, որ Սուլորովը իսկապես հայ ժողովրդի բարեկամի համբավ է ունեցել հայ քաղաքական գործիչներին շրջանում, որ վերջիններս մեծ հարգանք են տածել զեպի ոռւս հռչակավոր գորավարը:¹ Այդօրինակ ջերմ, հարգալից վերաբերմունքի արտահայտութիւն պետք է համարել նաև այն հանգամանքը, որ հանճարեղ գորավարի անվան շուրջը հայ ժողովրդի մեջ հյուսվել են զանազան լեզունդանման ասուլթներ:

Ժողովրդական այգալիսի ասուլթներէց մեկի մասին 1863 թվին հիշատակում է «Կոռնկ Հայոց աշխարհին» հանդեսը.

«Մեր քաղաքումը (այսինքն Թբիլիսիում—Մ.Ն.),—պատմում է հոգւածագիր Հովսեփ Փոնդոյանցը,—կամի պատմելի ծեր մարդ՝ որնոր ճանաչում է էլի Հովսեփ կաթողիկոսին, էս մարդը Գրիգոր Վասիլիշ Շերգիլյանցն է, որն շատ հետաքրքիր բան է պատմում Հովսեփ կաթողիկոսի վրա. օրինակի համար ասենք. նա պատմում է, որ Յիցիանովը չէր սիրում Հովսեփ կաթողիկոսին, որովհետև Յիցիանովը երևելի Սուլորովի աղյուտանտ ըլնելով՝ մեկ անգամ կաթողիկոսի անցկենալու վախտ, նրան իրա գորքով պատիվ չի տվել,

¹ Արդությանը այլ կապակցութեամբ Սուլորովի մասին հիշում է մի անգամ ևս: 1799 թվին, երբ մեծ գորավարը Հյուսիսային Իսալիայում պարտութիւնների էր մատնում մեծ հռչակ ձեռք բերած ֆրանսիական բանակներին, Արդությանը Տ. Սաեփանեին հաղեհազրված նամակում հետևյալն էր գրում Սուլորովի մասին. «Դրաֆ Սուլորովը զֆրանկսիզս յոյժ խորտակե. տէր մանրեացէ զնոսա» (տե՛ս՝ «Դիւան Հայոց պատմութեան», գիրք Թ., մասն տուաշին, էջ 273):

և էտուր համար Յիցիանովին Սուվորովը պատժել է:¹
Ծերունի Շերգիլյանցի պատժածը, կարծում ենք,
ժողովրդական ստեղծագործության արգասիք է և որպես
այդպիսին էլ շատ բնորոշ է:

Ի վերջո, ավելորդ չենք համարում հիշատակել
նաև հետևյալ փաստը: Պյոտր I-ի շրջանից արդեն
ռուսական բանակում գործում էին բավական թվով
հայ գեներալներ: XVIII դարում իրենց խիզախու-
թյամբ և արվեստի վարպետությամբ առանձնապես
աչքի ընկան հայ գեներալներ Եղիազար Քրիստա-
փորյանը, Հովհաննես Յուզբաշյանը, Սաստատովը
և Ա. Լադարեր: XIX դարում մեծ համբավ ձեռք
բերեցին արի և տաղանդավոր հայ գեներալներ՝
Վալերիան (Ռոստոմ) Մադաթովը, Բարսեղ Բեհբու-
թովը, Մովսես Արզումանը, Արշակ Տեր-Ղուկա-
սովը, Լադարեր, Շելկովնիկովը, Ալեքսանդր և ուրիշ-
ները: Ռուսական բանակի այդ հայ գեներալներից
շատերն իրենց համարում էին Սուվորովի աշակերտ-
ներ և մեծ հարգանքով ու ակնածությամբ էին խո-
սում ուսն հանճարեղ զորավարի մասին: Նրանք ռազ-
մական արվեստի իրենց պրակտիկայում առաջնորդ-
վում էին ուսն մեծ զորավարի մշակած հուշակավոր
սկզբունքներով: Սուվորովյան շկոլայի հարազատ ներ-
կայացուցիչներից մեկն էր հատկապես Մադաթովը
(1782—1829), ուսն ժողովրդի 1812 թվականի հայրե-
նական պատերազմի այդ հերոս ու տաղանդավոր գե-
ներալը, որի ռազմական գործողությունների տակտի-
կան ամբողջովին ըխում էր ռազմական արվեստի սու-
վորովյան դրույթներից: Մադաթովի համարձակ գոր-
ծողությունները, անսահման քաջությունը, արագորեն

¹ «Գոռնիկ Հայոց աշխարհին», 1863 թ., էջ 282:

կողմնորոշվելու, գլխավոր հարվածի օրեկան ընտրելու, թշնամուն շրջանցելու և վճռական գրոհներ կազմակերպելու տակտիկան, դեպի շարքայիններն ունեցած ջերմ վերաբերմունքը և այլն, իրենց վրա կրում էին Սուվորովի սկզբունքների խիստ խորը կնիքը՝ Ոսեսլով այս առթիվ, ռազմական հարցերի ուսս մասնագետը 1914 թվին Մադաթովի մասին իրավացիորեն գրում էր.

«Դա գեներալ էր սուվորովյան այն դպրոցի, որը ռուսական բանակին տվել է այնպիսի մարդիկ, ինչպիսիք են՝ Բազրատիոնը, Միլորադովիչը, Նրմոլովը, Դենիս Դավիդովը, Կոտլյարևսկին»¹

Սուվորովի ռազմական հանճարի ազդեցությունը մեծ է եղել և հետագա շրջանների հայ զինվորականության վրա։ Ռուս հռչակավոր զորավարի անունն ակնածությամբ ու հարգանքով են հիշում նաև մեր օրերի հայ մարտիկները։ Սուվորովը և՛ որպես զորավար, և՛ որպես քաղաքական գործիչ միշտ ջերմությամբ կհիշվի հայ ժողովրդի կողմից։

1 «Военная Энциклопедия», т. XV, I

ЦЕНА

A	1
6925	